

על שני שירים מאת גבריאל פרייל

מאת אביבה ברזל

א

מבע פיוטי לירי עשוי להיות ישיר או עקיף, הראשון נוטה פחות להסתייע בחומר גלם שתפקידו העיקרי הוא העלאת החוויה על ידי רמז ואסוציאציה ונוטה יותר לגילוי לב, לחשיפת החוויה בבהירות, לעתים עד כדי קריאת החוויה בשמה, למשל געגועי טשרניחובסקי לילדותו מתבטאים באחד משיריו הידועים בפשטות גמורה: „גא השיבו לי ילדותי/ תור השירים גיל עולמים“, השיר כולו כתוב ברוח זו של כמיהה ברורה, שירת רחל גם היא ברובה, ליריקה בלתי אמצעית, ערגונה אל האהוב מובע בפניה ישירה אליו: „התשמע קולי רחוקי שלי . . .“ אלתרמן, שרמז ואסוציאציה מרובים בשיריו, נוטה לעתים קרובות גם להתפרצות רגשית גלויה: „לילה, כמה לילה“, אפשר להרבות בדוגמאות ויש לציין שגם גבריאל פרייל מבטא ישירות את החוויה המרכזית בכמה משיריו, בשירו „חרף תשיח“, למשל הוא מביע במפורש את יחסו לזמן שעבר: „כי גאו גלי געגועי לזמן מפכה לאטר“, השיר אף מסתיים בבית בן שתי שורות שאיננו אלא תחינה קצרה וישירה אל הזמן: „בוא זמן שהיה, החזר לי / את החלום שנגול“, בשיר אחר שלו „כמסע יאוש“, לוכרו של נתן טורוב, קורא פרייל לרגשותיו בשמם פעמים אחדות במשך השיר: „אביב זה הוא בשבילי כמסע יאוש“ או „ובהתגבר בי צער הפרידה מהם יש ואכמה אור חג“: כלומר הוא מצהיר במפורש על רגשותיו ומשתמש בשמם המקובל, ואפילו היומיומי, (צער פרידה, יאוש, כמיהה) כחלק מתאורם. מבע לירי ישיר נוטה, לעתים קרובות, להיות חסר מעצורים ושוטף, הוא נוטה להפגנת הרגשות, להחדרת יסודות הימנוניים או קינתיים ולעתים קרובות אף נתפס לפאתוס.

השירה הלירית העקיפה עצורה יותר ועל כן, לעתים, ברורה פחות. היא נוטה להעלות את החוויה על ידי רמזים ואסוציאציות העולים מתוך העולם הפנימי של השיר — עולם הדימויים, העובדות והמטפורות — מבלי להתייחס אליה ישירות. בשירי פרייל, באחרונים יותר מאשר בראשונים, יש נטייה לליריקה ציורית עקיפה. פרייל משתמש בעובדות יומיום כבדמויות מעולם הספרות והאמנות, בתמונות ריאליסטיות של הסובב כבתמונות סוריאליסטיות שהוא עצמו מצוירן במלים ויוצר אפקט של קולג' ציוייספרותי בעל תפקיד אמנותי כפול; אימפרסיוניסטי מחד, היאור רישמי „האני השר“ מן הסובב ויחסו אליו, ואקספרסיוניסטי מאידך, ביטוי עולמו הפנימי של „האני השר“ דרך אותן התמונות עצמן, וכמובן ששימוש כפול זה במרכיבי השיר מעלה את המתח הפיוטי שלו. לדוגמא נביא שני שירים קצרים משלו: „ניו-יורק: פברואר 1965“ ו„מצהרים עד ערב קטן“ ונעמד על כמה מתכונותיהם הפיוטיות המשקפות את המבע הלירי העקיף הטיפוסי לפרייל.

ניו-יורק: פברואר 1965

היום היה שקוף אור	אילי כפני מחלה
כהמונה של מונה.	אמרה לפזר עלי כנהמה
ילדותי הפציעה	העיר הכפורית
מצירה יהודית,	שלג ריהני של שקדים —
החליקה על קרח	אב גם אי-שם
מכהיל מהאוק —	זיח כנביא הססן
ובי עצמי, עכשו.	נענע בראשו.
רפה עב קטנה	סרב לגלות דבר.
כוו שבכונכה שקספירית.	

הדימוי הפיוטי בשתי השורות הראשונות הוא בעל גוון אבסטרקטי-חלומי. בעל תבונת שקיפות האור של תמונת מונה (Monet). האור בתמונת מונה איננו חזק, מסנוור, המשבש מראות בעוצמתו ומוסב את תשומת-הלב בעיקר אל עצמו. האור של תמונת מונה הוא מסך אזורי המאפשר התגלות מראות שונים דרכו ולאורו יום בפרואר היתה שקיפות אור כזו. אבל רק תבונת שקיפות האור של אותו יום דומה לתבונת הציור של מונה; המראה המתגלה מבעד לשקיפות זו אינו קשור בעולמו של הצייר הצרפתי אלא דוקא בעולמו של „האני השרי“. הוא תוויה אינטימית ביותר שלו, זכרון ילדותו במזוזה אירופה הזכרון עצמו עולה מרחוק כקרן אור ואף בו משהו מן השקיפות, מן המופשט הממוש כאחד: „ילדותי הפציעה/ מעירה יהודית/ החליקה על קרח/ סכחיל מרחוק —“.

בקונטקסט השירי הכללי של גבריאל פרייל, כחול הוא בדרך כלל צבע אהוב, וכך גם בתמונת מונה; כלומר יש הנאה בזכרון ימי הילדות העולים כאן על מצע של חורף רחוק המקביל לאותו יום חורף בניו יורק. אך אף על פי שהקרח „מכחיל“ מהנה, יש אפילו בשורות הללו כאב סמוי. ראשית הקרח „מכחיל מרחוק“, התמונה הנעימה העולה היא רחוקה, חלקה וקשה להיאחז בה ונראה כי בשיר זה הצבע הכחול האהוב אוצר בתוכו גם את המשמעות העממית האנגלית של עצב. אך במיוחד השימוש בפועל „הפציעה“ מרמז על כך. לפועל זה יש משמעות חיצונית אחת ומשמעות-לוחאי פנימית אחרת. מונד אחד נאמר על קרני-אור שהן מפציעה, הילדות, אמנם, בוקעת כאן כקרן אור מיחדת אותו יום שקוף אור. אך מאידך שורש המלה הוא פ צ ע וקשה להימלט מן המשמעות של פציעה החבויה בתוך המלה, זכרון הילדות אינו רק מהנה אלא גם מכאיב. פועל (לא רצה המשוור לרמז רק על הנאה יכול היה להשתמש בפעלים כ„עלתה“, „תאירה“ וכו'). הרגשה זו של הנאה המלווה בכאב מתחזקת, אם כי בעדינות האופינית לשיר, בשלוש השורות האחרונות של הבית הנאחז הפעם בדימוי מעולם הספרות האנגלית:

„ובי עצמי עכשו/ רחפה עב קטנה/ כו שבטונטה שקספירית“.

זכרון הילדות העולה מתוך אותו יום שקוף אור איננו מבהיר לגמרי את עולמו הפנימי של „האני השרי“. באחרון מרחפת עב קטנה, עב ספרותית מטפורית שמשמעותה עצבות קלה. אך למטפורה זו יש גם כן משמעות כפולה של עצב מהול בהנאה. מה סונטה שקספירית מעלה הנאה ועצבות באותה מידה כך גם זכרון הילדות.

בבית השני חזרת ההרגשה של הנאה מועבת, אך הגורמים לכך שונים וכמוכן שהמבע הפיוטי-ציורי שונה. בשורה הראשונה נזכרת המלה „מחלה“, אין המשורר מפרש איזו מחלה ושל מי המחלה אך מן השורות הבאות מסתבר שזו מחלה שלו משום שניו-יורק הכפורית אמרה לפור עליו „כנחמה“, שלג ריחני של שקדיט“. השוואת השלג לשקדים ריחניים הפירוש האישי הניתן לו — מתנת נחמה, מעיד על ההנאה שהעיר מעניקה לו באותו יום ולו רק בכנותה הטובה בלבד. אך עצם הופעת המלה „מחלה“ ועצם הרמז שהוא זקוק לנחמה מחדירים אי שקט לבית הזה, מעידים על עצב מוקדם, תשתית של כאב סמוי שאיננו חלוף; המחלה אולי כבר חלפה, או עומדת לחלוף, אך עצבה נשארה יתר על כן, סיומו של השיר איננו בבחינת „סוף שמח“. השיר מסתיים במתח של ספק וסודיות ובקונטרסט אסתטי-ציורי. בקצה המארג השירי מתגלה תמונה של עץ זית החותמת את השיר:

„זית כנביא הסטן/ נענע בראשו/ טרב לגלות דבר“.

הזית איננו פריט טיפוסי מתמונת מונה, מעירת-הילדות היהודית ואף לא מניו-יורק הכפורית ואיננו שייך כלל למחזור תמונות החורף העלות מן השיר. הוא פריט מן המזרח התנכ"י הקדום („כנביא“) ומישראל החמה; הוא, איפוא, הניגוד הציורי של התמונות הקדומות דימוי הזית לנביא הסטן המנענע בראשו ומסרב לגלות דבר חותם את השיר באווירה של סודיות היסוס שהם יסודות רגשיים נוספים לעצב, להנאה ולגעגועים לילדות העולים מן התמונות הקדומות. כמוכן שתמונה זו במערך הפיוטי עשויה להתפרש באופנים שונים וכל קורא ימצא בה את סמלו אך לי נראה כי בקונטקסט זה, ובמיוחד מתוך מיקומו של הזית בסוף השיר, מיד לאחר נסיון העיר להעניק נחמה, הריהו מופיע כעדות חיה לחוסר אפשרותו של „האני השרי“ היהודי להגיע לידי נחמה מלאה בעיר

ניריווק על אף השתדלותה הכנה לנחמו. הזית אינו אומר זאת במפורש, הוא רק מנענע בראשו בהיסוס ואינו מגלה את האמת החבויה בתוכו, כבנביאים לשעבר, שנחמה מלאה לעולם לא תבוא בארצות השלג הקרות אלא בארץ הזית החמה. כמובן שיש בהופעתו גם משום סמל לגעגועים לעבר ולמולדת הלאומיים ומבחינת התוכן הרגשי ומבחינת מיבנה השיר יש בכך הקבלה לגעגועים לעבר ולמולדת האישיים המתבטאים בבית הראשון. עץ הזית אוצר, איפוא, בתוכו הקבלה וניגוד כאחד.

שיר מעודן זה מעלה תוויה המרכבת מרגשות מעורבים; הנאה מיום נאה ומזכרונות, אך גם עצב, כאב וגעגועים לעבר אישי ולאומי, היסוס בזכות להנאה וספק ביכולת להיות מנוחם. הרגשות הללו אינם מובעים במפורש, אך עולים, בדרך האסוציאציה, מתוך הפריטים המוצגים הפיזיים השייכים לעבר ולהווה של „תאני השר” השאובים מן התרבות המערבית והתרבות היהודית כאחד. הם מקיפים שלוש יבשות: אירופה המערבית המזרחית (מונה — צרפת, שקספיר — אנגליה, עירי יהודית — ליטה), אמריקה (מקום המצאו של המשורר בהווה — ניו־יורק) ואסיה (עץ הזית — ישראל). אך הריבוי הזה מייצג אחדות אחת — עולמו הפנימי העשיר, המגוון אך גם הקרוע של „תאני השר” ובה בשעה הוא גם מציג תווי של יום חורף בהיר ונאה בניו־יורק.

ב

התכונות הנזכרות של ליריקה ציורית עקיפת מצויות גם בשיר „מזהרים עד ערב קטן” המתאר, גם הוא, יום אחד בחיי המשורר, אלא שכאן החוויה שונה במהותה מזו המתוארת בשיר הקודם.

מְצַהֲרִים עַד עֶרֶב קָטָן

בְּצַהֲרֵי יוֹם־רוּחַ פְּתָאוּמִי
מְצַלֵּף בְּשֶׁמֶשׁ יִרְחִית
שׁוֹרֵק כְּרוּעָה לְעִדְרָיו
וּמַעְבִּיר בְּאֶפֶר הַשְּׁעִיר
סִכֵּן אַחַר סִכֵּן—

נְתִילִיתִי בְּעַנְפֵי עֵץ הַשֶּׁנֶה הַגְּדוֹלָה
וּבְצִלוֹ אֲמַרְתִּי לְעֵת— אֲבִשְׁלוֹם תְּחַשׁ
יִדְעֵה אֵלֶם פֹּרוּחַ, מְחַסֵּל כָּל עֲבָדָה.

וְדַאי הָיָה מִי שֶׁרְאִי מְנַצְחָה שֶׁל יְקִיצָה
עַד שֶׁקִּיעָה־שַׁעֲמִים יִרְדֶּה מֵעַל הָר.
הָיָה עֶרֶב קָטָן, עֲלָה
כּוֹכֵב בְּלִילִי מִזְמָן—
וְאֵי פִקְחִיתִי אֶת עֵצִי.

מתוך שם השיר ניתן היה לחשוב כי הצגת שני חלקי היום זה ליד זה באה, בין השאר, על מנת להעלות את הניגוד, את ההבדלים החזקים שבין צהרים לערב ומיד עולה הדמות המקובלת של צהרים — זמן של אור חום, אך תיאור הצהרים בבית הראשון של השיר חורג מגבולות המקובל. זהרים מסוימים אלה הם חסרי אור, השמש „ירחית” ומצלפת על ידי יום רוח פתאומי, השורק כרועה לעדרים ומעביר בעולם סכין אחר סכין, הדימוי האוקסימורוני „שמש ירחית” איננו רק סמלי אלא גם ציורי־ריאליסטי. ביום רוח וסערה כשהעננים

מכסים את השמש מתעמעם אורה היא נראית לעתים כמו ירח. כמוכן שמבחינה סמלית הדימוי מייצג אזלת-יד, אפרוריות של כשלוך. אין השמש, איתן הטבע העצום, מסוגלת למלא את תפקידה ולהביא אור וחום, אין היא שווה בכוחה לאיתן הטבע האחר, לרוח (או ליום הרוח) המצליף בה, שורק כרועה לעדריו (ובקונטקסט זה עשויים העדרים להיות הענגים) ומשתלט עליה ועל כן יותר משהיא שמש היא ירח. התיאור המטפורי של העולם במלה „אפר“ ולא „שדה“ או „אחו“ מחזק את הרגשת הכהות משום שיש למלה זו משמעות הלוואי של הצבע האפור המקבילה במצב רוחה ל„שמש ירחית“. אפר זה הוא, במידה רבה, גם בעל אופי סוריאליסטי, הוא איננו אפר רגיל, הוא „שעיר“ ושם התואר „שעיר“ מתייחס בדרך כלל, לבעל חי, אדם או חיה, ועל כן הרוח „המעביר באפר סכין אחר סכין“ איננו קוצר צמחים בשדה אלא דוקר בבריות חיות. האפר השעיר הוא איפוא, עולם המציאות של „האני השר“ הרי שהוא עצמו בין הגרדפים העשויים להדקר על ידי אותו יום רוח. פתאומיות הופעתו של יום הרוח, השריקות, ההצלפות והדקירות מעלות בבית מתח של חרדה. מתח החרדה מתעצם גם בגלל משחק הניגודים בין האסוציאציות השונות שמעלות פעולות הרוח באותו יום. מצד אחד הוא מתואר כרועה שורק לעדרים, פעולה המעידה, בדרך כלל, על דאגה ומסירות ומצד שני הוא מתואר כמי שמצליף בשמש ודוקר אפר חי בסכנים, פעולה סדיסטית ביותר.

הבית השני מתאר ניסיון, שלא הצליח, להימלט מן החרדה של צהרי יום רוח פתאומי אל ממלכת השינה. הניסיון נכשל משום שהשינה לא המעיטה את החרדה אלא רק שינתה את דמותה, לא את מהותה. הדימוי „נתליתי בענפי עץ השנה הגדולה“ העלאת דמותו של אבשלום מייד לאחריה, מעלים אסוציאציה של כשלוך, של מי שניסה להמלט ולא הצליח. הביטוי „השנה הגדולה“ מרמז על מוות; המלים „אמרתי לנוח“ מבלי כל רמז למנוחה העלאת דמותו של אבשלום אשר נדקר למוות בהיותו תלוי על עץ (עובדה זו איננה נזכרת אלא עולה כאן אסוציאטיבית) מעידים כי היתה זו שנת ביעותים שפחדי מוות בה. „האני השר“ הוא: — „אבשלום חדש/ ידוע אלם פורח מחסל כל עבודה.“ מה אבשלום התנככי לא היה רגוע בהיותו תלוי בשערותיו על האלה כך גם „אבשלום חדש“ זה איננו רגוע. אמנם שני האבשלומים השונים תלויים על שני עצים שונים, הראשון על עץ אלה ממשי והשני על עץ שינה מטפורי אבל האלם שלהם דומה. הוא איננו אלם־שלוו אלא אלם של פחד עצור, שהוא מעבר לכל צעקה, וביטוי מפני עובדות שמתחסלות — מפני חיים שקיצם מתקרב. יוצא, איפוא, שאף על פי שהבית השני מתאר בריחה מפני יום רוח פתאומי דוקר, אין הוא ממעיט את הפחדים אלא מגביר אותם. מצב החרדה אינו נעלם עם השינה כאמצע היום אלא רק משתנה והרמזים השונים על מוות מעצימים את המתח המגיע בבית קצר זה לשיאו.

הרפיוּת המתח ניכרת רק בבית השלישי אך גם כאן אין היא בבחינת הקלה מוחלטת. שנת הביעותים נמשכה זמן רב ומסתכל מן הצד עשוי היה לחשוב כי המשורר נרדם לעולם. בכך הפך ל„מנצחה של יקיצה“ ובכך פתר את כל בעיות החיים המתעוררות עם יקיצה, אבל לא כך הוא. „שקיעה שעמום“ ירדה מן ההר, התואר הזה הגיתן כאן לשקיעה הוא ההיפך המוחלט של התארים הרומנטיים שנהגו להצמיד אליה ושהעידו על ערגה, יופי וציפיה לבאות. כאן השקיעה היא „שעמום“ ומעידה על עייפות רוחנית של „האני השר“ המתעורר, אי־הנאה ואי־ציפיה לבאות. כאשר הוא סקח את עיניו היה כבר „ערב קטן“ המיוצג בבית זה על ידי „כוכב בלתי מזמן“. התואר „קטן“ בקונטקסט זה אינו מעיד על חביבות הערב אלא על חוסר השיבותו. התואר הניתן לכוכב שנתגלה מייד עם פקחת העינים מאציל ממשעות זרותו גם על „האני השר“. עצם קרבת השורות: „עלה כוכב בלתי מזמן, —/ ואני פקחתי את עיני“ מעידה על הזדהות עם הכוכב. מה הוא מרגיש בלתי קרוא, בלתי רצוי, בלתי שייך כך גם „האני השר“. אין, אם כן, הרגשת רוחה עם הקימה לקראת הערב. „האני השר“ לא ניצח את היקיצה, היא ניצחה אותו ואם כי אין בשעות הערב אותו מתח טראומתי של חרדת־עימות עם יום רוח מצליף, או חרדת התמודדות עם שנת סיוטים טרופה שכל טעמי המוות בתוכה הרי שגם רוחה מוחלטת אין כאן. הרגשת הפחד החדה של הגירוף כהתה אך הרגשת הזרות המדכאה עדין שרירא וקיימת; הרפיוּת המתח יש כאן, שחרור ממנו אין.

בשום מקום בשיר אין המשורר מבטא ישירות את פחדי היחיד, סיוטיו, בדידותו חרותו. נאמן למבעו הלירי העקיף הוא מבטא אותם על ידי ציורים מטפוריים של מזג האוויר, השינה היקיצה. השיר מצטיין בגיוון מטפורי ישנן מטפורות ריאליסטיות — אימפרסיוניסטיות (שמש ירחית), סוריאליסטיות (אסר שעיר), ואבסטרקטיות (עץ השינה הגדולה). כמו כן נרמזו הרגשות מתוך העלאת דמיות ספרותיות ומציאותיות ומתוך מיקומם של התמונות השונות בתוך השיר, במיוחד שיזור דמותו של אבשלום ורצף שתי התמונות האחרונות. פקחת עיני הישן ועליית הכוכב הבלתי מזומן.

השיר הוא, איפוא, תיאור חוויה ביום סגריר והוא מהנה כמוצג פיוטי אמנותי של אותו יום מסוים והשפעתו המיוחדת על „האני השר” אף שהוא עשוי גם להתפרש פירוש מייצג יותר אוניברסלי. הוא סמל לפחדיו היותר כמוסיים והיותר יסודיים של „האני השר” מעימות עם העולם האכזרי (המיוצג בשיר זה ביום הרוח), סמל לפחדיו ובריחתו מן החיים ומן המזח כאחד, אך מאידך גם סמל לכמיהתו הניסטרית אליהם (למוות — השנה הגדולה, ניצוח היקיצה; לחיים — בריחה מדקירות הרוח ופקחת העיניים עם שוך הסערה) ואף סמל להרגשת הזרות המעיקה שלעולם אינה מניחה לו ומלווה אותו „מצהרים עד ערב קטן”.

בשני השירים המובאים, כבשירים ליריים ציוריים אחרים, חנוי פרדוכס מהותי להבעה הלירית העקיפה. אותם המוצגים הפיוטיים המבטאים את החוויה הם גם אלה שמסתירים אותה והאני השר מתחבא מאחריהם באותה מידה שהוא מתגלה על ידם. בשירים מסוג זה יש ענווה מסוימת, החוויה אינה ערומה ומופגנת בפרהסייה, כבליריקה ישירה, אלא מצטנעת ומתגלה חליפות. ליריקה ציורית עקיפה מחייבת את הקורא ביתר ריכוז ואת המשורר בעין אמן הבחירת ובוררת את חומר הגלם הפיוטי כך שמצד אחד יהיה השיר נאה ומושך כמוצג פיוטי אסתטי ומצד שני יאצור בתוכו מימד נוסף של עומק שיהפוך אותו ממוצג למייצג.

כל שירי פרייל המצוטטים במאמר זה נלקחו מתוך ספרו סתוך זמן ונוף בהוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ג.
